

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота бакалавра

**з теми: “Економічні, політичні та ідеологічні
передумови краху комунізму в Східній Європі”**

Виконав: студент IV курсу
напряму підготовки 6.020302 Історія*
денної форми навчання
Нероба Євген Анатолійович

Науковий керівник:
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Верстюк Володимир Вікторович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Джерельна база та історіографія проблеми	6
Розділ II. Радянська модель економічного розвитку та її “ефект” в країнах східноєвропейського регіону	15
Розділ III. Московська концепція політичних перетворень в країнах Східної Європи: сутність, відповідність національним традиціям та наслідки	29
Розділ IV. Спроби утвердження соціалістичної ідеології та їх результати...	41
Висновки	52
Список використаних джерел та літератури	54

Вступ

Актуальність дослідження. Вивчення проблематики комплексу передумов краху комунізму в країнах Східної Європи в умовах нашого сьогодення визначається не лише науковою, але й суспільною значущістю. Річ у тім, що навіть сьогодні Російська Федерація як правонаступник СРСР не відмовилася від політики “ощасливлення націй”, свідченням чого слугує війна проти України. За таких умов неабияк важливим є постійне інформування нашого суспільства про сутність комуністичної ідеології, складові якої і сьогодні активно використовуються кремлівським керівництвом. Питанням національної безпеки сьогодні має бути вироблення стійкого антивірусу в нашій свідомості щодо сьогоденішньої російської пропаганди. А для цього необхідно вивчати досвід минулого, зокрема в частині результатів “радянського братньої допомоги” країнам Східної Європи у 1940 – 1980-х рр.

В контексті порушеної теми саме середина ХХ ст. стала початком нової епохи для країн Східної Європи. Відбулися надзвичайно швидкі та кардинальні перетворення суспільно-політичної системи держав, що ставали сателітами СРСР. Скажімо в Чехословаччині всього за кілька повоєнних років існування так званої “обмеженої” демократії поступово були ліквідовані основні громадянські свободи, справжня багатопартійність, парламентська демократія, підірвано інститут приватної власності, а шляхом урядового перевороту ліворадикального спрямування надовго вкорінився тоталітарний режим. Проте, саме названі процеси та запропоновані Москвою механізми й інструменти реалізації “світлого майбутнього” власне і запустили механізм формування передумов краху комунізму в країнах регіону Східної Європи.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичний й соціально-економічний розвиток країн Східної Європи в умовах комуністичного ладу.

Предметом дослідження є комплекс економічних, політичних та ідеологічних передумов краху комуністичних режимів в країнах Східної Європи.

Хронологічні межі роботи охоплюють період другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. Нижня межа зумовлена початком розгортання комунізації східноєвропейських країн й першими проявами кризових явищ за її результатами; верхня – максимальною концентрацією комплексу передумов краху комунізму в названому регіоні та розгортанням антитоталітарних революцій.

Територіальні межі роботи окреслюються регіоном Східної Європи станом на кінець 1940-х – 1980-ті рр.

Мета роботи полягає у тому, щоб розкрити комплекс взаємопов'язаних між собою економічних, політичних та ідеологічних передумов краху комунізму в країнах Східної Європи.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки теми дослідження;
- розкрити сутність радянської моделі економічного розвитку та простежити її “ефект” в країнах східноєвропейського регіону;
- детально висвітлити сутність, відповідність національним традиціям та наслідки політичних перетворень радянської влади в країнах Східної Європи;
- простежити спроби утвердження соціалістичної ідеології в східноєвропейських суспільствах та визначити її вплив на національну свідомість населення.

Методологічною основою бакалаврської роботи є принципи науковості, історизму та об'єктивності. У ході розв'язання поставлених завдань використано такі методи: проблемно-хронологічний – дозволив розкрити процес змін у суспільно-політичному й соціально-економічному устроях країн Східної Європи під впливом Москви; порівняльно-історичний – посприяв виявленню значних розбіжностей між рівнем розвитку країн названого регіону до запровадження комуністичного ладу у них та після; аналізу і систематизації – дав можливість звести весь комплекс передумов

краху комунізму в країнах Східної Європи у єдину систему; метод узагальнення – дозволив на основі виявлених даних джерел і наукової літератури сформулювати та обґрунтувати результати здійсненого дослідження у вигляді висновків до роботи.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання зібраного у ній фактологічного матеріалу, основних положень і висновків для підготовки студентами семінарських занять з курсу “Новітня історія країн Європи та Америки”, написання рефератів, есе, курсових робіт, а також в навчальному процесі викладання всесвітньої історії в загальноосвітній школі.

Структура роботи відповідає поставленій меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

Висновки

Отже, комплекс економічних, політичних й ідеологічних передумов краху комунізму в Східній Європі прослідковується власне з часу початку утвердження радянським урядом в країнах регіону соціалістичного експерименту ще з кінця 1940-х рр. Зокрема, це помітно через призму з'ясування адекватності й відповідності пропонованих змін суспільствам Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії та ін. Причому, важливими чинниками виступали особливості традицій суспільно-політичного життя, організації соціально-економічного ладу та ментальних установок кожної окремо взятої країни досліджуваного регіону, від яких власне і залежало поширення впливу на них СРСР.

“Успіхи” соціалістичних урядів країн Східної Європи не змусили себе довго чекати. Вже у 1950-х роках в країнах регіону почала наростати нестабільність, зумовлена погіршенням економічної ситуації, а відтак і наростання соціальних негараздів. Водночас, важливим дестабілізуючим чинником в країнах соцтабору стали економічні успіхи країн Західної Європи. Найсуттєвіше криза проявлялась в Польщі та Угорщині. В Угорщині справа дійшла у 1956 р. до розгортання антикомуністичної революції.

Революція в Угорщині стала серйозним проявом наростання глибинних кризових явищ в соціалістичній системі. Суперечливі тенденції економічного та політичного розвитку проявилися також в Чехословаччині, що врешті призвело до подій “Празької весни” 1968 р. Після її придушення розпочалось посилення тоталітарних режимів в Центрально-Східній Європі, в результаті чого активізувався дисидентський рух, який вимагав демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя.

В результаті політики СРСР “ощасливлення братніх народів” наприкінці 1980-х рр. виникла криза, яка охопила країни соцтабору і проявилася в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Політичне банкрутство керівництва правлячих партій, недосконалість адміністративно-

командних принципів управління та небажання більшості населення жити за авторитарного режиму – все це створило сприятливі умови для наростання революційної ситуації. Важливим каталізатором цих процесів було послаблення лідера соцтабору – СРСР, який після приходу М. Горбачова до влади започаткував “нове мислення” та розпочав курс на деескалацію конфлікту з Заходом, водночас послабився тиск на колишніх сателітів. За таких умов система, яка трималася на насильстві, примусі та узурпації громадянських свобод швидко почала руйнуватися, що означало лише одне: передумови краху комунізму у країнах Східної Європи визріли давно і лише страх перед радянськими силовими заходами, які були продемонстровані у 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині, утримували суспільства східноєвропейських країн “соціалістичного табору” від повалення насаджених після 1945 р. режимів, що не виправдали надій і сподівань.

Саме через політику СРСР та підзвітних їм соціалістичних урядів заперечення приватної власності та суспільно-політичних свобод, які були основою розвитку для частини країн Східної Європи ще до 1940-х рр., і сформувалася зневіра людей у побудові “світлого майбутнього”. Річ у тім, що Радянський Союз вдавшись до радянізації і комунізації країн Східної Європи, почав розбудовувати в них своє органічне продовження комунізму в територіальному, суспільному та ідеологічному сенсі. Тобто, комунізм у цих країнах не був звичним суспільним ладом. За таких умов, кризовий стан суспільств на кінець 1980-х рр. спричинив падіння популярності соціалістичних урядів серед населення, яке поступово усвідомлювало необхідність кардинальних змін в напрямку демократизації суспільно-політичного життя. А відтак всі заяви про “найпрогресивніший комуністичний лад” викликали лише іронію. Саме тому крах комунізму, як надуманої системи, без війни, будь-яких інших суб’єктивних і об’єктивних катаклізмів, лише під тягарем своєї власної неспроможності, спрямував країни Східної Європи в демократичному напрямку.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Докладная записка Министерства обороны СССР в ЦК КПСС о действиях советских войск «по оказанию помощи Правительству ВНР в связи с возникшими в стране беспорядками» 24 октября 1956 г. // Документы 50-х годов XX века: 1956. Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/195_dok/19561024vnr.html
2. Докладная записка о ситуации в Польше (28. 08. 1980) [Электронный ресурс] // Польский кризис 1980 – 1982 гг.: Документы. Режим доступа: <http://nsarchive.gwu.edu/rus/PolandCrisis.html>
3. Из телеграммы Ю. В. Андропова в МИД СССР о беседе с Э. Герё о нарастании общественно-политического кризиса в Венгрии 9 июля 1956 г. // Документы 50-х годов XX века: 1956. Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/195_dok/19560709androp.html
4. Из телеграммы Ю.В. Андропова в МИД СССР о беседе с З. Вашем о его точке зрения на причины, характер и пути преодоления общественно-политического кризиса в Венгрии. 14 октября 1956 г. // Документы 50-х годов XX века: 1956. Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/195_dok/19561014androp.html
5. Косинова Т. События 1956 г. в Польше глазами советских диссидентов [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.polska.ru/polska/historia/desid_1956.html
6. К событиям в Чехословакии. Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. Москва, 1968. Вып. 1. 160 с.
7. Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с. Режим доступа: https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Rudko_posibn_2010.pdf
8. СССР и Польша: октябрь 1956-го. Постановления и рабочие записки заседаний Президиума ЦК КПСС // Исторический архив. 1996. № 5-6. С. 37-49.

9. Хрестоматия по новейшей истории. В 3-х т. Москва, 1961. Т. 3: 1945–1961. Ч. 1. С. 232-238.

Література

10. Антонюк С. М., Чистяков А. А. Общественно-политический кризис в Польше и католическая церковь (1980 – 1981 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории. 1989. Вып. 5. С. 40-47.

11. Безушко П.П. Контрреволюционные силы и строительство социализма в Венгрии. Москва: Наука, 1971. 340 с.

12. Берец Я. К 30-летию разгрома контрреволюции в Венгрии // Новая и новейшая история. 1986. № 6. С. 31-35.

13. Бухарин Н. И., Яжборовская И. С. Владислав Гомулка: на поворотах истории // Новая и новейшая история. 2011. № 4. С. 146-168.

14. Вільховий Ю.В. Демократичні процеси в соціалістичній Польщі та крах тоталітарної системи наприкінці 1980-их років [Електронний ресурс] // Історична пам'ять. – 2012. № 27. С. 128-137. Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/658/1/Vilhoviy.pdf>

15. Газін В. П. Історична доля ЦСЄ: до і після комунізму // Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації. Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 3-6.

16. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): навчальний посібник. Київ: Либідь, 2004. 624 с.

17. Гордин А. А. Чехословацкие события 1968 года: советская пропаганда и настроения российской провинции // Отечественная история. 2008. № 5. С. 108-116.

18. Даниленко В. М. Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем [Електронний ресурс] // Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем. Київ. 1989. № 6. С. 3-19. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/preprint_1989/1989_6.pdf

19. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: “Круглый стол” // Новая и новейшая история. 2000. № 2. С. 10-44.
20. Древаль Ю. Д. Радянська модель політичного представництва [Електронний ресурс] // Державне будівництво. 2012. № 2. Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/1/01.pdf>
21. Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Київ: Основи, 1995. 903 с.
22. Желицки Б. Й. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // Вопросы истории. 2000. № 6. С. 46-70.
23. Задорожнюк Э. Г. “Бархатная” революция в Чехословакии глазами американських дипломатов // Славяноведение. 2006. № 6. С. 44-56.
24. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. Вінниця: Видавництво “Фоліант”, 2003. 560 с.
25. Исраэлян В. Л., Николаев Н. Н. Из истории идеологической подготовки контрреволюционного мятежа в Венгрии осенью 1956 г. // Вопросы истории. 1957. № 12. С. 59-76.
26. Каганов Ю. О. Опозиційний потенціал інтелігенції в країнах “реального соціалізму” (70-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) // Молода нація: Альманах. Спецвипуск: до 70-річчя Вячеслава Чорновола. 2009. № 50. С. 230-237.
27. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. Москва: Международные отношения, 1997. 864 с.
28. Кривогуз И. М. Крушение “реального социализма” в Европе и судьбы освободившихся народов. Москва: Синергия, 2001. 199 с.
29. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): навч. посіб. 3-тє вид., виправл. і доповн. [Електронний ресурс]. Київ: Знання, 2013. 278 с. Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/sk806640.pdf>

30. Коровицына Н. Самая “бархатная” революция: “чешский человек” на фоне общественных перемен // Славяноведение. 2000. № 3. С. 16-26.
31. Кувалдин С. А. Политика польского коммунистического руководства и оппозиции летом 1989 года // Преподавание истории в школе. 2010. № 10. С. 67-69.
32. Лапшин А., Шмелев Б. Восточная Европа: демонтаж левого тоталитаризма [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/099/219/1217/3-Arkadij_LAPShIN.pdf
33. Лыкошина Л. С. Польский кризис 80-х годов и его отражение в общественном сознании. Москва, 1993. 172 с.
34. Маслов Ю. К. Ідеологічне підґрунтя трансформаційних процесів в системі влади країн ЦСЄ: політичний та економічний аспекти [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 53. С. 209-217. Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1822/Maslov%20Ideologichne%20pidgruntya.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
35. Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини ХХ ст.: погляд із сьогодення // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. 2010. Вип. 19. С. 71-86.
36. Мусатов В. Л. Метаморфозы политики Горбачева в отношении стран социалистического содружества // Славяноведение. 2009. №4. С. 3-18.
37. Мусатов В. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе (1951 – 1981). Москва, 1996. 381 с.
38. Орлов И.Б. Советско-польские отношения в 1950 – 1960-е годы [Электронный ресурс] // Духовность. Научный журнал. 2010. № 1. С. 216-235. Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2010/11/10/1223293917/Советскопольские%20отношения%20в%201950-1960-е%20годы.pdf>
39. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія [Електронний ресурс] / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А. Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої

історії НАН України», 2017. 288 с. Режим доступу:
file:///C:/Users/Admin/Downloads/Monografia_modernizacij_2017_.pdf

40. Пендзей І. Процес інтеграції країн Східної Європи у Європейський Союз: історичні передумови, етапи, результати [Електронний ресурс] // Вісник Прикарпатського університету. Політологія / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ: ЛІК, Вип. 9. 2015. С. 73-79. Режим доступу: <https://ipmv.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/41/2017/04/9.pdf>

41. Підлуцький О. Александер Дубчек: партійний функціонер, який спробував дати соціалізму людське обличчя [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. 2008. № 16. Квітень. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/aleksander_dubчек__partiy_niy_funktsioner,_yakiy_sprobuvav_dati_sotsializmu_lyudske_oblichchya.html

42. Постоловский Р. М. Роль демократических традиций в формировании “параллельной культуры” в Чехословакии в период от “Пражской весны” до “бархатной революции” // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 гг. XX ст.): Матер. междунар. науч. конф. / Межресп. науч. асоц. болгаристов; ред. Г.И. Чернявский. В 2 т. Т.2. Харків, 1995. С. 209-216.

43. Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: причины и последствия. Москва: Просвещение, 1990. 292 с.

44. Сіденко В. Економічне трансформування у країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України. 1998. № 12. С. 60-68.

45. Слесаренко А. Антитоталітарний опозиційний рух у Чехословаччині (1968 – 1972 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 2. Рівне, 2001. С. 181-186.

46. Смольницька М. Горбачовська "перебудова" як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності [Електронний ресурс] // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 49-61. Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Uxxs_2016_21_7.pdf
47. Советский Союз и страны Восточной Европы: эволюция и крушение политических режимов (середина 1940-х – конец 1980-х). Круглый стол // История СССР. 1991. № 1. С. 3-68.
48. Страшнюк С. Ю., Пугач Є. П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50 – 80-ті роки ХХ ст.). Харків, 1998. 392 с.
49. Стряпко А. Д. Незалежні опозиційні ініціативи та позиція творчої інтелігенції в Чехословаччині напередодні Оксамитової революції (1988– 1989 рр) // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Вип. 50. Київ, 2011. С. 736-740.
50. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції [Електронний ресурс] // Історико-педагогічний альманах. 2014. Вип. 1. С. 4-24. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/32308395.pdf>
51. Телегуз А.В. “Круглий стіл” як наслідок кризи комуністичного режиму в Польщі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Наук.-практ. зб. Київ: Курс, 2003. № 2. С. 196-201.
52. Телегуз А. В. Підпільна діяльність незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” в 1983 – 1988 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Наук.-практ. зб. Київ: Курс, 2009. № 2. С. 152-157.
53. Телегуз А. В. Політична криза в Польщі на початку 80-х років та виникнення “Солідарності” // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. праць / ред. П. М. Чернега. Київ–Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 214-217.
54. Тумашов А. В., Саєвич Й. Й. Передумови та історичні наслідки розпаду СРСР та Організації Варшавського Договору [Електронний ресурс] //

Військово-науковий вісник. 2009. Вип. 11. С. 223-238. Режим доступу:
file:///C:/Users/Admin/Downloads/vnv_2009_11_16.pdf

55. Яжборовская И. С. Страны «реального социализма» Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине XX века // Вопросы истории. 2008. № 10. С. 114-127.

56. Яровий В. І. Новітня історія країн східної Європи. Курс лекцій. Київ: «Либідь», 1997. 269 с.